

ORBÁN SÁNDOR

A magyar társadalom felszabadulást követő átalakulásának történeti vizsgálatához

A felszabadulást követő évtizedekben lezajlott hatalmas társadalmi átalakulás tanulmányozása ma már fontos helyet foglal el társadalomtörténeti kutatásainkban. Mindez nem csupán az ilyen irányú kutatások határainkon belüli és kívüli általános fellendülésének tudható be. Külön is közrejátszik ebben, hogy társadalmunk felszabadulás után lezajlott viharos változásait évtizedünkben egy viszonylag nyugodt, a vizsgálódó visszatekintésre a korábbiaknál alkalmasabb periódus váltotta fel. És mert ebben az időszakban egyúttal a gazdaság eddigi növekedésének több problémája, illetve a korábbiaknál hatékonyabb továbbfejlesztésének szükségessége is parancsolóan jelentkezik, a megszokottnál keményebbnek – sőt néha túlzónak is – tűnik ez a társadalombírálat. Lehetne utalni ennek akár olyan végletes – többnyire szóbeli – jeleire, amelyek, miközben joggal mutatnak túl a személyi kultuszra redukált bírálaton, megalapozatlanul veszik célba egyes társadalmi csoportok, illetve azok mobilitástól érintett tagjainak történeti felelősségét. Máskor meg vagy az éppen kialakult társadalmi status quo teljes fenntartására, vagy annak radikális megváltoztatására irányuló elképzelésekkel lehet találkozni. Úgy tűnik azonban, hogy az intézményes kutatást nem az ilyen szélsőségek, hanem a társadalmunkban lezajlott változások pozitív irányultságának és továbbfolytatásának elismerése, illetve az ennek alapján kibontakozó viták jellemzik (pl. a fő társadalmi kategóriák meghatározásáról, vagy abban a tulajdon és más tényezők differenciáló és közelítő szerepének értelmezéséről).

E vázlatos áttekintés keretében azonban a problematikának csupán egy-két olyan összefüggése jelezhető, amely részint a változások történetileg adott kiindulási feltételei, illetve további hatalmi, gazdasági tényezői, részint pedig az átalakulással közelített célkitűzésekkel kapcsolatos. Hol is tart ezekhez képest az egykor elmaradott hazai társadalmi szerkezet? Mennyiben látszanak még régióink múltjának jegyei – a némi egyszerűsítéssel – munkások, parasztok és értelmiségiek társadalmának nevezett hármas osztatú szociális építmény homlokzatán?

Történeti múltunk azon adottságairól, amelyek a rendiség bizonyos maradványaival terhelt társadalmi struktúrában egy öncsonkító háborúval súlyosbítva reánk maradtak, a korszak kutatói meglehetősen terjedelmes felsorolást és erősen passzív történeti mérleget készítettek.¹ Ha csak a legfontosabb tételeit soroljuk is ennek, nyomban kitűnik egy a

¹ Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről. Értekezések a történettudomány köréből. Új sorozat Akadémiai Kiadó, 1971. Különösen 34–41. és 61–65. Továbbá *Lackó Miklós*: A magyar társadalmi struktúra fejlődésének fő tendenciái és problémái a polgári korszakban. In: *Társadalmi struktúránk fejlődése I. Társadalmunk szerkezetének fejlődéstendenciái*. Budapest, 1979. 19–55.

tőkés fejlődésben elmaradt agrár-ipari szerkezet, egy ugyanilyen infrastruktúrával, amelyben az abszolút többséget a parasztság képviseli, és még ötödnyre sem rúg az ipari munkásság. S mindezt csak súlyosbítja, hogy az 1919. évi proletárdiktatúra leverése és az ország területi átalakulása árán restaurált hatalmi rendszer keretei között – ellentétben a szomszéd országokéval – még a fejlődés korábbi viszonylagos dinamizmusát is annak megrekedése, bizonyos megmerevedése váltotta fel. E megrekedésnek jól ismertek az olyan kirívó tényezői, mint egyik oldalon a csaknem érintetlen nagybirtok, másikon a felbomlás, a polgárosodás félútján vesztglő és a földtelenségtől, illetve a túlnépesedettségtől szenvedő parasztság. A felsorolás még folytatható lenne olyanokkal, mint a munkásság korszerű összetétele és specializáltsága helyett – annak részint kisüzemi jellege és szakmai felhígultsága; a középrétegek, az értelmiség modern differenciáltsága helyett a jelentős részben még mindig tapasztalható tradicionális középosztályi elkülönülés és egyáltalán e viszonyokat oldó egészséges ágazati és vertikális irányú társadalmi mobilitás hiánya. Bár a II. világháború – sajnos az emberélet és az anyagi javak iszonyú pusztítása árán – átmenetileg mozgásba hozta és valamelyest átformálta (egyben félelmetes eszközeivel deformálta is) ezt a társadalmi szerkezetet, mégis annak hosszabb távon kialakult alapvető sajátosságai is megmaradtak.

Ilyenformán a felszabadulással létrejött új hatalom meglehetősen bonyolult és ellentmondásos adottságokkal és feladatokkal került szembe. Egyfelől csak úgy biztosíthatta és pótolhatta a gazdaság- és társadalomfejlődés korábban elrekesztett dinamizmusát, hogy az ellenforradalmi rendszer, a háború következményeinek felszámolása mellett mindent megtett a feudális eredetű nagybirtokrendszer megsemmisítéséért, a föld paraszti kézre adásáért. Másfelől viszont az így elkezdődött dinamikusabb fejlődés előtt, a hatalom jellegének megváltoztatásával, fokozatosan lezárult, majd teljesen felszámolódtott a tőkés kibontakozás lehetősége, s helyette szocialista úton kínálkozott alkalom a továbbhaladásra. Tulajdonképpen ezzel az új helyzettel, illetve fejlődéssel volt kapcsolatos a társadalom meginduló szerkezeti átalakulása is. Ez az átalakulás kezdetben abban állott, hogy egyik oldalon, illetve póluson kiiktatódtott abból (sőt részben az országból is távozott) a háborúban és a nyilasok oldalán kompromittált katonai, igazgatási és gazdasági apparátus személyi állományának egy jelentős része, valamint a kisajátított úri birtokosok rétege.² Mindezzel természetesen jelentősen megcsappant és részben átalakult az értelmiség erősen középosztályú kötöttségű rétege is. Ugyanakkor a másik oldalon a parasztságnak a proletariátus számát és arányát is érintő átmeneti kiterjedése, más szóval egy „visszapasztosodás” következett be, e társadalmi csoport polgári típusú emancipációjának minden reális lehetősége nélkül.³ Persze, hasonló folyamatok más népi demokratikus országok kezdeti fejlődésében is érvényesültek. Mivel azonban ezek egy részében (a kivételt

² Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéről.* Magvető Kiadó, 1978. 523–524. és 577–579. Továbbá Huszár Tibor: *Értelmiséggtörténet – értelmiségsszociológia.* In: *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok,* Kossuth Kiadó, 1978. 41.

³ Részletesebben ld. Orbán Sándor: *Két agrárforradalom Magyarországon (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás 1945–1961.)* Akadémiai Kiadó 1972, 45 és 61–63. Jellemző egyébként, hogy a mezőgazdasági aktív kereső népesség 1941-hez viszonyítva 1949-ig mind abszolút számában (25 ezerrel), mind arányában (50,4%-ról 54,5%-ra) nőtt, *Mezőgazdasági Adattár II.* Budapest, 1965. 3.

képező Német Demokratikus Köztársaság akkori területéről természetesen itt nem esik szó) vagy a háborús felelősségrevonás fenyegetése és ténye nem iktatott ki társadalmilag számottevő elemet, vagy a két háború közötti földreform folytán már nem történhetett jelentős változás a társadalom pólusain, e folyamatok nem lehettek hasonló hatással.

Így nálunk, ha a tömeges felfelé irányuló, vagy különösen az agrártúlnépesedést levezető társadalmi mobilitás csak az ötvenes évek elejére bontakozott is ki, már a felszabadulás másnapján jelentkeztek ilyen irányba mutató tendenciák. Mindezek egyként nyomon követhetők a munkásságból, a parasztságból és más, politikailag alkalmasnak tartott elemekből a politika, a gazdaság vagy a kultúra igazgatási funkcióiba (vagy továbbtanulásra) való „kiemelések” rendszerében. Ennek méreteit jelzik az 1949-es mobilitási adatok, amelyek szerint a háború előtti 27 százalékkal szemben immár 41 százalékot tett ki azon munkás- és parasztszármazásúak aránya, akik vezető és értelmiségi posztokat töltöttek be.⁴

A fejlődés következő szakaszában, a hatalom jellegének átalakulását követően, természetesen nemcsak nagyságrendileg, de irányultságukban és minőségileg is másként jelentkeztek a társadalomban zajló különböző változások. Nem kétséges, a munkásosztály hatalomra kerülésével megváltozott annak korábbi társadalmi státusa – s ez kifejezésre jutott a munkáságnak a hatalmi funkciók valamennyi fokán bekövetkező tömeges megjelenésében is. Mégis a nagy, a látványos társadalmi mozgások nem a hajdani és az új uralkodó osztály valamiféle egyszerű helyváltoztatásával kapcsolatban zajlottak.

E mozgások pályáíve, méghozzá egyirányú pályáíve a parasztság és a munkásság, a falu és a város között rajzolódott ki. Valójában ekkor kezdődik el az a folyamat, amelynek eredményeként – az akkor több mint a lakosság felét képező parasztság helyett – manapság az összes kereső népességből mindössze 13 százalék termelősövetkezeti dolgozót, a munkásságból viszont közel 59 százalékot, a különböző szellemi dolgozókból pedig mintegy 25 százalékot jegyez a statisztika. Mindez, természetesen csak úgy kerekedik 100 százalékra, ha még a mintegy 3 százaléknyi (persze nemcsak mezőgazdasági) kisárutermelőt is hozzáadjuk.⁵

Az imént óriási arányváltozásokhoz vezető társadalmi folyamatok kiváltó okai, formái és eredményei rendkívül összetettek. Ezzel kapcsolatban érdemes arra utalni, hogy a két alapvető társadalmi csoport közötti arány és számbeli változás, illetve a parasztság ily nagymérvű megcsappanása korántsem csak a hazai, sőt nem is csak a szocialista fejlődésre jellemző. Más-más szintről ugyan, de a paraszti népesség arányának hasonló, vagy még nagyobb iramú visszaszorulása ment végbe egyidejűleg pl. olyan iparilag fejlett tőkés országokban, mint az NSZK vagy Japán, továbbá másokban, mint Belgium, Hollandia, Finnország vagy Írország.⁶ Ugyanakkor azonos időszakban nem minden szocia-

⁴ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái. Statisztikai Időszaki Közlemények, 343. k. KSH. 1975. 69.

⁵ *Mód Aladárné*: A társadalmi szerkezet változásának néhány tendenciája. Társadalmi Szemle, 1980. január 34.

⁶ Nemzetközi adatok a mezőgazdaságról. Budapest, 1969. 4. Japán őstermelő kereső lakosságának 1950–1977 közötti egynegyed arányra csökkenéséről ld. *Hernádi András*: A japán gazdaság a 70-es években. Szakaszváltás és külgazdasági kapcsolatok. Kossuth Kiadó, 1980. 9.

lista országban (pl. a Szovjetunióban sem) volt ilyen nagymérvű a változás.⁷ Nem is szólva arról, hogy e társadalmi változást – szemben a fejlett tőkés országokéval – elsősorban az ipari munkásság és nem a terciér ágazat népességének növekedése ellentételezte.

Általában is utalva a fejlett tőkés országokra, még inkább szemünkbe ötlük az a különbség, amely az iparosodás, illetve az ipar túlsúlyba jutásának körülményeiben mutatkozik. E folyamat ugyanis ezekben az országokban rendszerint vagy megelőzte a mezőgazdaság jelentősebb fejlesztését, s ezért feltétele lehetett annak, vagy pedig elsősorban külső forrásokból (tőke és technika tömeges importjából) merítette hajtóerőit.⁸ Ezért nem tapasztalható a parasztság csökkenése és az ipari munkásság rendszerint mérséklődő növekedése között valamiféle közvetlen kölcsönösség sem.

Nálunk ennek a kölcsönösségnek – legalábbis az egyik oldalon – az volt a szülője, hogy meglehetősen hamar nyilvánvalóvá lett, hogy a parasztság szorító túlnépesedettsége miatt az agrárkérdést nemcsak hogy a demokratikus földosztás, de még a szocialista átszervezés útján sem lehet önmagában megoldani. (Hiszen az utóbbival együtt járó nagyüzemi gépesítés óhatatlanul csak a parasztság elhelyezhetetlen feleslegét növelte volna.) A legkézenfekvőbb, egyszersmind már modellel rendelkező megoldásnak az egész népgazdaság szerkezetének (tehát nemcsak a termelési viszonyoknak, de az ágazati arányoknak is) ipari irányú átalakítása mutatkozott. Csakhogy a kettő egybeesése és egyben egyfelől az iparosítás örökségként hurcolt és ugyanakkor a negyvenes évek végére kialakult kedvezőtlen nemzetközi viszonyoktól tétélezett feladatának megoldása, másfelől az elmaradott (a háború előttihez képest 85, illetve 75 százalékos szinten termelő, illetve árutermelő⁹) mezőgazdaság szocialista fejlesztése olyan súlyos nehézségeket támasztott, amelyeket még egy jó gazdaságpolitikával sem lehetett volna könnyen kiküszöbölni. Ezt a súlyos ellentmondást, amely mindenekelőtt az iparfejlesztés prioritása, valamint az azt biztosító anyagi források és lehetőségek között feszült, a gazdaságpolitika láthatóan a mezőgazdaság rovására kísérelte meg feloldani. Más szóval a mezőgazdaságból tömegesen kiváló felesleges munkaerőnek az ugyanonnan átszippantott anyagi eszközökből, az ágazat akkumulációs lehetőségének teljes megakadályozása árán teremtettek munkahelyeket az iparban vagy másutt.¹⁰ Aligha kell külön magyarázni, hogy a felgyorsított ipari növekedésnek e korlátolt materiális, s ugyanakkor munkaerőben átmenetileg korlátlan forrásai, miért vonták maguk után szükségszerűen az extenzív fejlesztés útját.

Ha nem is taglalhatjuk ennek további részleteit, mégsem maradhat kimondatlanul: igaz, hogy ismeretlen volt a tőkés iparfejlesztés kísérőjelensége, a Landflucht, mert az újonnan iparba jöttek munkához és szerény keresethez, s a körülményekhez képest, amelyeket a falvakban odahagytak, viszonylagos biztonsághoz, sőt bizonyos presztízshez jutottak. S az is tény, hogy a fejlesztés ilyen útja mellett is olyan tömegek munkája

⁷ A Szovjetunióban az 1940-et követő 25 évben 54 százalékról 31 százalékra, majd 1976-ig 26 százalékra csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya. A Szovjetunió számokban az 1976. évben. Budapest, 1977. 171.

⁸ Ld. pl. *Ehrlich Éva*: Japán. A felzárkózás anatómiája. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1979. Különösen 110–120.

⁹ Adatok és adalékok a népgazdaság fejlődésének tanulmányozásához 1949–1955. Budapest, 1957. 158–159.

¹⁰ A mezőgazdaság beruházása az összberuházásból az 1950-es évek elején 10 százalék alatt, majd néhány százalékkal afölött alakult. Mezőgazdasági adattár II. Budapest, 1965. 402.

válhatott termelékenyebbé, amelyek addig egy alacsonyabb termelékenyséű ágazatban csak részben (esetleg eltartottként) hasznosíthatták munkaerejüket. Csakhogy mindezekkel együtt is átmenetileg elkerülhetetlen volt az iparban is a munkaerő szakmai kvalifikált-ságának visszaesése, amit jól jelez a jövevények által felduzzasztott segédmunkásság, jobb esetben a betanított munkásság arányának a képzett szakmunkások rovására történő megnövekedése. Csak a hatvanas évek derekától következtek be kedvező irányú változások a kvalifikált-ságban, a mezőgazdaságból iparba jöttek szakmai szintjében.¹¹ Ugyanakkor – paradox módon – fennmaradt és tovább szélesedett a munkássá válásnak egy olyan sajátos útja, amely a szakképzettség problémáinál is nagyobb figyelmet érdemel mind hazánkban, mind a régió más országaiban.

Leegyszerűsítve ezt „elfalusiasodásnak” nevezhetnénk. S itt most nem az ország aktív keresőinek több mint egyötödét kitevő, 1 milliót is meghaladó napi (és mintegy 300 ezer ritkábban) ingázó, azaz a lakhely és a munkahely kettőssége, néha óriási távolsága miatt oda-vissza utazók megannyi súlyos problémájáról van szó, hiszen ebben a számban valamennyi foglalkozású bennfoglaltatik.¹² Jóllehet, ennek a háttérben is éppen úgy a társadalmi szerkezet változása mögött lemaradó városiasodás áll, mint ahogyan erről a töről származik az is, hogy a falvak lakosságában ma már több a nem mezőgazdasági munkás, mint a termelőszövetkezeti és állami gazdasági dolgozó együttvéve. Mindez egyik vetületben azt mutatja, hogy a magyar munkásosztálynak (természe-tesen ide számítva az állami gazdaságok munkásait is) több mint fele falusi lakos.¹³ Más vetületben pedig nem kevesebbet jelent ez, mint azt, hogy a munkásság Budapesten és a többi városban visszaszorulóban van a más foglalkozásúak arányának növekedéséhez képest.

Számba véve olyan tényezőket is, mint az ipar részint gazdasági, részint szociális szempontú decentralizációjának szükségessége, mint a munkaerő környezeti ártalmaktól való szabadulásának célszerűsége, továbbá, mint az elmaradt infrastruktúra lehetséges fejlesztésének gazdaságossági szempontjai, aligha lehet valaminő optimumát meghatározni a munkásosztály kívánatos koncentrált-ságának. Mégis felmerül a kérdés, hogy mindez, valamint a falusi munkásságnak a városi munkásnál kisebb keresete és a részben ezt kipótoló kiegészítő gazdaságainak elterjedtsége; a városinál alacsonyabb iskolázottsági szintje; gyermekeinek – a városi lakásszerzés rendkívül korlátozott lehetőségeivel együtt mérlegelendő – valóságos mobilitási esélye, vajon teljesen beleillenek-e abba az óhajtott modellbe, amelyet az osztályok, illetve a fizikai és a szellemi munka és nem utolsósorban a falu meg a város közeledéséről vallunk? Utóbbi – vagyis város-falu viszonylatban – ez még azért is külön problémát okoz, mert egyfelől a manapság kimutatott 54 százalékos városiasodottság mögött ott vannak azok a beolvasztott falusi típusú települések (és ebben a főváros pereme sem kivétel!¹⁴), amelyek néha a legelemibb kommunális

¹¹ Míg 1960-ban az aktív keresőknek mindössze 15 százaléka volt szakmunkás, ez az arány 1970-re 20,1 százalékra emelkedett. Egyidejűleg nőtt a betanított munkások aránya is (13,6–17,5), viszont csökkent az egyéb fizikai (egyéb) munkásoké (17,8–15,6). 1970. évi népszámlálás 2. Részletes adatok az 1%-os képviseleti minta alapján. Budapest, 1971. 74.

¹² A naponta ingázók adatai 1979. január 1. Összefoglaló eredmények. Budapest, 1980. 107.

¹³ A társadalom osztályszerkezete és rétegződése. Személyi és háztartás adatok az 1973. évi mikrocenzus alapján. Budapest, 1975. 22.

¹⁴ *Berkovics György*: Világváros határában. Szépirodalmi Kiadó, 1976.

szolgáltatásokat is nélkülözik, másfelől a 46 százaléknyi községi népesség sorában az elsorvadó és az elsorvasztandó kis települések lakossága is megtalálható.¹⁵

Ennek az alapvető társadalmi csoportokat megmozgató és átalakító, ugyanakkor régiókhoz és településtípusokhoz különbözőképpen kapcsolódó társadalmi mobilitásnak másik érdekes mozzanata a hagyományos értelemben vett parasztság visszaszorulásának folyamata. A földosztást követő „visszaparasztosodást” az ötvenes évektől egy ellenkező irányú folyamat követte. Aligha kell hangsúlyozni, hogy ez az újabb folyamat már nem polgári, hanem szocialista irányú volt: egyre inkább korlátozta, majd felszámolta a lehetséges vállalkozót, a gazdagparasztot, és szinte teljesen megszüntette a tőkés értelemben vett agrárproletariátust is.¹⁶ A már akkortól rohamosan fogyó és az egyre szűkebb területen gazdálkodó helybenmaradottakat kívülről szintén az iparosodás, belülről a szocialista, a termelőszövetkezeti szektor erőltetett fejlesztése, együtt pedig a fokozódó terhek és adminisztratív eljárások sokkoló és elbizonytalanító hatásai érték.¹⁷

Mindezek a hatások a paraszti magatartás mélyebb vonulataiban a gazdálkodás tárgyához való hagyományos viszony lazulását, szétzilálását eredményezték. Így az ötvenes évek derekára sem a birtokolt földterület, sem a paraszti termelés szintje nem jelzett már valószínű társadalmi státuszt. Ilyen értelemben, a falusi hierarchia és értékrend devalválódása vonatkozásában tehát már joggal beszélhetünk a parasztság eladdig lassú bomlásának sajátos felgyorsulásáról. Ezt a folyamatot segítette a korábban viszonylag izolált falunak a várossal újonnan kibontakozó, ugyanakkor ellentmondásos kapcsolata is.

A hatvanas évek elejére a termelőszövetkezeti átszervezés befejeztét nemcsak mint a szocialista termelési viszonyok általánossá válását értékelték, de benne valamiféle egységes szocialista „paraszti osztály” kialakulását is regisztrálták.¹⁸ Mégis úgy tűnik, hogy ennek hangsúlyozása jobbra csak propagandacélzatú volt. Ugyanis egyre világosabbá vált, hogy a hajdani rétegződés szinte anélkül fejlődik át egy másik, már alapvetően nem paraszti természetű tagozódásba, hogy közben valaminő egységes paraszti osztállyá szerveződés tartósulhatott volna. Az újabb tagozódás alapja a termelőszövetkezeti tagságnak a termelőeszközökhöz való, lényegében egyenlőképpen megváltozott, viszonyán belüli konkrét munkamegosztásban a munka jellege szerint elfoglalt helye lett. S mindez egyre inkább eltérő szakképzettségi, egyszersmind jövedelmi színvonallal jár együtt.¹⁹

¹⁵ Ezek elégtelen ellátásáról ld. *Kovács Csaba–Francia László: A települések társadalmi szerkezete és az anyagi életkörülmények.* In: *Társadalmi struktúránk fejlődése III. Gazdaság, település, társadalomszerkezet.* Budapest, 1979. 246–248.

¹⁶ 1956-ban az egyéni gazdaságoknak mindössze 0,4, majd a következő évben 0,3 illetve 0,2 százaléka volt 25 kat. hold fölötti területtel rendelkezők kezén, a gazdaságok területének 3,1, 2,0, majd 1,6 százalékával. *Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv.* Budapest, 1959. 26–27. (Évközi adatok.)

¹⁷ Az 1952–1955. közötti 1 136 434 feljelentésből vádemelésre és elmarasztaló ítéletre került eset jelentős része parasztokat érintett termésbeadási kötelezettség elmulasztása miatt. *Berecz János: Ellenforradalom tollal és fegyverrel.* 1956. Kossuth Kiadó, 1969. 30–31.

¹⁸ A Magyar Szocialista Munkáspárt VII. Kongresszusa. Kossuth Kiadó, 1962. 27. A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. Kongresszusa. Kossuth Kiadó, 1966. 23.

¹⁹ 1979-ben a mezőgazdasági termelőszövetkezetek mintegy 600 ezer aktív dolgozójából 514 ezer olyan fizikai foglalkozású volt, amelyben nagyságrendben a betanított munkás, a szakmunkás és a segédmunkás követték egymást. Ugyanakkor a havi átlagkereset széles skálája (1000 Ft-nál kevesebb-től 10 000 Ft-nál többig 5,1 százaléktól 0,2 százalékiig) úgy alakult, hogy annak közép-

Ha voltak is olyanok, akik eleinte a hierarchikusan alacsonyabbrendűnek tartott szövetkezeti tulajdonhoz vagy éppen a háztáji gazdaságok elterjedtségéhez bizonyos, a parasztságra jellemző specifikus vonásokat kapcsoltak, később egyre inkább érvek nélkül maradtak. Bebizonyult, hogy a szövetkezeti és az állami tulajdon „azonos jellegű”, „egy típusú szocialista tulajdon”, továbbá, hogy a háztáji kisgazdaság sem sajátosan szövetkezeti intézmény.²⁰ Sőt ha a szövetkezethez kapcsolódik, a nagyüzem mind a technika, mind pedig a termelés és az áruértékesítés területén is kihat arra, és egyre jobban önmagába integrálja azt.

A tulajdoni viszonyok jelentőségének e reális felfogása tehát már magában is arra utal, hogy a paraszti jelleg felszámolásában, az újabb tagozódásban a koncentrált mezőgazdasági termelőerők fejlődésének van nagyobb szerepe. (Így pl. a termelés, a betakarítás és a feldolgozás technológiájában és szervezetében forradalmi változást hozó géprendszereknek és kooperációknak.²¹) E fejlődés feltételezte, egyszersmind kiváltotta a szellemi és pszichikai adottságokat hordozó élő munkaerő szakmai felkészültségének, összetételének minőségi javulását is. Mindez egyébként nyomon követhető egyfelől a képzettségi szint emelkedésében, másfelől a nem paraszti – ipari és ipari jellegű – tevékenységi körök kiterjedésében, s nem utolsósorban az aktív szövetkezeti tagság hatvanas évek végétől tapasztalható „megfiatalodásában”.²² Utóbbi azért is lényeges, mert ez, a koncentráció kiszélesedésével együtt, nagyban közrejátszik a hagyományos paraszti tulajdonosi kötődés lazulásában. Hasonló irányban hat az alkalmazotti munkaviszony, mely ilyen kötődéssel már nem is jár, és a hetvenes évek közepén a termelőszövetkezetben dolgozók több mint egyötödére terjed ki.²³ Egyébként a bérezés formáját tekintve a tagság maga is ezekhez áll közelebb.²⁴

A számszerű részleteket mellőzve is megállapítható, hogy ma már a termelőszövetkezeti dolgozók többsége társadalmi minőségét illetően semmiképpen sem rokonítható a hajdani tradicionális parasztsággal, hanem inkább a munkássággal válik hasonlóvá vagy azonossá. Ebben erősít meg bennünket (különösen a vegyes foglalkozású és keresetű családoknál²⁵) életvitelük ilyen irányú átalakulása is.

mezőnyében (2500 Ft-tól 4500 Ft-ig) a dolgozóknak csak mintegy fele helyezkedett el. Mezőgazdasági adatok I. 1979. Statisztikai Időszaki Közlemények, 452. k. KSH, 1979. 20. és 25.

²⁰ A Magyar Szocialista Munkáspárt XI. Kongresszusának jegyzőkönyve. Kossuth Kiadó, 1975. 84. 1972-ben (május) 1 681 100 kisüzemet írtak össze, összesen 1 426 000 ha területtel. Ennek szám szerinti többsége nem a termelőszövetkezeti dolgozók kezén volt, viszont a terület nagyobb része a tagságé volt. Kisüzemi gazdaságok földterülete, gazdasági épület- és gépállománya. Budapest, 1972. 8.

²¹ Sipos Aladár: Az agráripari integráció. Közgazdasági Szemle, 1977. június 620–621.

²² Az aktív tagok átlagos életkora 1966-ban 47 év, 1976-ban 41 év. Mezőgazdasági adatok I. 1977. Statisztikai Időszaki Közlemények 406. k. KSH, 1977. 19.

²³ 1976 végén az állandó (105 ezer) és időszakos (11 ezer) alkalmazottak száma 116 ezer volt. Mezőgazdasági adatok I. 1977. 18.

²⁴ A mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló 1967. évi III. törvény és annak kiegészítése, az 1971. évi 34. sz. törvényerejű rendelet garantálja az egész évre tervezett részesedés 80 százalékának év közben való folyamatos kifizetését (készpénzben). Ld. Magyar Közlöny, 1967. 68. sz. és 1971. 98. sz. Az így kifizetett részesedés összege az 1960-as évek végére került paritásba a munkások bérével.

²⁵ A termelőszövetkezeti dolgozó háztartásfőeknek közel harmada, valamennyi dolgozónak pedig mintegy fele él vegyes háztartásban, többnyire egy, a munkássághoz tartozó keresővel együtt. A társadalom osztályszerkezete és rétegződése . . . 24–26.

Ilyképpen a jelenben zajló fejlődés a korábban csak részben felbomlott parasztságnak mind az egykor ellentétes pólusokon álló csoportjait, mind a viszonylag homogén kis- és középparaszti tömegeit egységesen és fokozatosan megfosztja a történeti értelemben vett paraszti jegyeitől. Összegezésül úgy is általánosíthatnánk, hogy a történeti fejlődésben fáziskésést szenvedett parasztságot a termelészövetkezeti formáció nem azzal kárpótolja, hogy segíti és kiteljesedni engedi annak a tőkés termelési viszonyoktól részben megbomlasztott egységét. A történelem aligha ismer ilyen kárpótlást. Azt viszont igen, hogy most már nem polgári módon – egymással ellentétes osztályokba –, hanem szocialista módon – egyenlőként – integrálja a hajdani parasztságot a szocialista társadalom munkamegosztás szerint különböző csoportjaiba, mindenekelőtt a munkástípusú dolgozók csoportjába. Amennyire mindez szinte önmagától is összhangban és kölcsönösségben halad előre a dolgozók osztály nélküli társadalmának kialakításával, annyira külön figyelmet igényel mindazoknak az értékeknek a megőrzése, megbecsülése (közösségi és munkaerkölcs, népi kultúra stb.), amelyeket a parasztság évezredes története folyamán felhalmozott.

A parasztság társadalmi minőségének eme pozitív irányú átalakulási folyamatával kapcsolatban azonban a teljesebb igazság kedvéért jelezni kell annak bizonyos szükség-szerű korlátjait. Mindenekelőtt azt, hogy a közeledés, az azonosulás másik, úgymond fogadó oldalán társadalmilag és helyileg leginkább organikus közelségben az az ímént bemutatott falusi munkáselem áll, amely még maga is a munkássá válás útjának csupán a kezdetén tart.

A magyar társadalomban lezajlott változásoknak sajátos és a korábbiakhoz hasonlóan nem korlátok nélküli mozzanata a fölöttébb vegyes (vezetői, alkotói, alkalmazotti) összetételű szellemi dolgozók csoportjának átalakulása. Számának és arányának már jelzett gyors gyarapodását legföljebb annak csak a tudomány és a technika szerepével együtt megnövekedett jelentősége haladja meg. Mindez, együtt az alapvetően munkás–paraszti forrásokból való utánpótlással, úgy alakította át e csoport társadalmi arculatát, hogy a hajdani torz kötöttségeiket egy a szocialista munkamegosztásnak megfelelő funkcionális szakirányultság váltotta fel. Ez egyúttal új dimenziókat kölcsönözött a szellemi és a fizikai munka közti távolság leszűkülését jelző társadalmi folyamatnak is.

Mindazonáltal külön is meg kell jegyezni, hogy ez az átalakulás még a szellemi pályákat érintő tömeges mobilitás legviharosabb időszakában (az ötvenes években) is úgy zajlott, hogy közben nem csökkent az e rétegekből származók bentmaradási esélye, hanem még valamelyest nőtt is a helyek számának többszöröződése nyomán.²⁶ Sőt, az is kimutatható, hogy az egyik oldalon mint őrződött meg néhány (pl. orvosi) pálya viszonylagos származási intaktsága.²⁷ Másfelől viszont feltűnik, hogy a nagyobb városoktól a kisebb települések felé haladva, a csökkenő arányú értelmiségen belül is egyre több parasztszármazású található.²⁸ Az ilyen cezúrákat aztán újra és újra meghúzza a társa-

²⁶ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái . . . 70.

²⁷ *Andorka Rudolf*: Az értelmiség társadalmi mobilitásának történeti alakulása. In: *Értelr iségiek, diplomások, szellemi munkások. Szociológiai tanulmányok.* (Szerk. Huszár Tibor) Kossuth Kiadó, 1978. 79.

²⁸ A társadalmi mobilitás történeti tendenciái . . . 160–161.

dalmi mobilitásnak a korábbi tempóhoz és nyitottsághoz képest tapasztalható és részben településtípusokhoz is kapcsolódó lelassulása.

Ha azt nézzük, hogy a vezető, az értelmiségi és egyáltalán a szellemi munkahelyek korábbi növekedési üteme szükségszerűen mérséklődik, és éppen ezért a hozzájuk nyíló kapu előtt is nagyobb a továbbtanulásért, az egyetemre jutásért folyó verseny, bizonyos, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek esélyei csökkennek. Ezt jelzik a gimnáziumi és a felsőfokú oktatási intézmények hatvanas évek derekától kiadott származási statisztikái.²⁹ Külön vizsgálat dolga lenne (s talán folyik is ilyen) kimutatni, hogy e helyzet alakulásában mennyire játszott közre mind a fizikai, mind a szellemi pályák presztízsének egymás előtti kölcsönös csökkenése. Tény azonban, hogy a szocialista társadalom nem érheti be itt sem a status quoval, azzal, hogy a továbbiakban a mobilitás a különböző társadalmi csoportok közötti pályáívek helyett csak az egyes csoportokon belül folytatódjék.

Ha korábban az ilyen problémák és gondok el is hárultak a hatalomban és a gazdaságban zajló óriási változásokat folyvást kísérő társadalmi átalakulások sokszor ellentmondásos és „túllengő”, de mindenképpen automatikus bekövetkezése folytán, manapság annál inkább vállalni kell ezeknek a társadalomtudomány általi jelzését és a társadalompolitikai gyakorlatban való megoldását. Ennek elmulasztását nem az egyik vagy másik társadalmi csoport vagy osztály, de az egész nép könnyen megszenvedheti.

Ш. Орбан

Преобразование венгерского общества после освобождения

(Резюме)

Бурные, происходившие в нашем обществе после освобождения, изменения в наши дни заменяются более спокойным периодом и одновременно их более углубленным и критическим анализом. Оживление исследований связано не только с общим подъёмом анализов истории общества, но и с тем, что обнаруживались проблемы раннего роста экономики, вопросы её более эффективного совершенствования. Сообразно с этими, в данной статье мы занимаемся только с некоторыми проблемами исторически данных условий общественных преобразований, и вопросами целевых установок, приближённых путём преобразований.

Исследователи капиталистической эпохи подвели довольно пассивный исторический баланс о нашей общественной структуре, отягощённой пережитками сословности и искаженной второй мировой войной. Вслед за освобождением — прежде всего в результате ликвидации крупного землевладения, разделения земли среди крестьян и исключения из власти скомпрометированного во время войны государственного аппарата (часть которого сбежала за границу) — развёртывались такие изменения, которые одновременно дали предвидеть демократизацию всего общества. Усилила эту тенденцию система выделения на разные посты руководства рабочих, крестьян и представителей других общественных групп.

²⁹ 1960–1970 között a fizikai foglalkozású szülők gyermekeinek aránya a középiskolákban 60,9 százalékról 56,6 százalékra, a felsőoktatási intézményekben 53,0 százalékról 44,7 százalékra csökkent. A 14–24 éves népesség oktatásban való részvétele társadalmi rétegenként. Budapest, 1974. 27. E tendencia további érvényesüléséről ld. még: Statisztikai adatok az ifjúságról. Statisztikai Kiadó, 1976. 102.

Однако массовая, направленная вверх и уничтожающая аграрную перенаселённость мобильность развёртывалась только в начале пятидесятых лет. Если массовую, направленную вверх мобильность вызвало коренное изменение характера власти, то в случае ликвидации аграрной перенаселённости эту же роль играла индустриализация народного хозяйства. И то, и другое сопровождалось неизбежным временным спадом уровня квалификации. В этом отношении знаки улучшения показывались только в шестидесятые годы. Однако тот процесс, что всё большая часть рабочего класса происходит из деревни и живёт в деревне, и связанные с ним проблемы существуют и сегодня.

Иной характер имеет процесс уменьшения традиционного крестьянства. Этот процесс характеризуется не только огромным количественным уменьшением, но и изменением социального качества населения, оставшегося в сельском хозяйстве. Если в пятидесятые годы начиналось разложение только древней деревенской иерархии и древнего деревенского морала, то вслед за массовой коллективизацией и особенно развитием крупных сельскохозяйственных предприятий появились трудящиеся рода рабочего и им подобные. Это явление характеризует не только государственные, но и кооперативные хозяйства. Индустриализационные формы труда, превращение масс трудящихся в служащее, формы оплаты и множество смешанных по профессии семейств также содействуют этому, как и развитие групповой собственности, носящей повышенное обобществление труда. Однако следует заметить, что процесс «раскрестьянения» до известной степени ограничивается тем, что на другой, «принимающей» стороне стоит и в социальном и в местном отношении органически близкий, деревенский рабочий элемент.

Смешанная по составу группа работников умственного труда характеризуется также огромным количественным развитием и одновременным преобразованием. Путём наполнения этой группы рабочими и крестьянами её общественный облик изменился так, что ранняя уродливая привязанность к среднему сословию заменилась функциональной профессиональностью, соответствующей социалистическому разделению труда. Это явление одновременно дало новые масштабы общественному процессу ограничения расстояния между умственным и физическим трудом. Однако здесь следует подчёркивать, что преобразование этого слоя произошло таким образом, что шансы людей, происходивших из слоёв умственного труда, не ослабились, в смысле оставаться членами этого же слоя. Наоборот, действовали, и всё сильнее действуют обратные тенденции.

Раньше бурная общественная мобильность закономерно смягчается как в случае направления вверх, так и в отношении разных секторов народного хозяйства. Всё таки общество социалистического строя не может примириться с сохранением какого-то статуса-кво, с тем, что дальнейшая мобильность продолжится только внутри отдельных слоёв, а не среди разных общественных групп. Раньше, элементарные автоматичные общественные преобразования прекратились, сегодня нужна более целосознательная общественная политика, в разработке которой должна принимать участие и наука истории общества.

S. Orbán

Transformation of Hungarian Society after the Liberation

(Resume)

The stormy changes of our society following the liberation were replaced by a relatively calm period nowadays and at the same time by a more absorbable, more critical study of these changes. The research work becoming lively is not connected only with the general upswing of the researches of social history but with the problems rising to the surface of the earlier economic growth and of the more effective development. In comparison with these my study deals only with certain aspects of the historically given conditions of the social changes and the aims approached by the transformation.

The researchers of the capitalist period made a rather passive historical balance about the social structure charged with the survival of feudalism and deformed by World War II. After the liberation the elimination of large estates and the transfer of the lands to the peasants, together with the neglection of the apparatus committed itself in the war (most of them left abroad) were important changes to anticipate the democratization of the whole society. This was strengthened by the system of promotion from the workers, the peasantry and other groups to the different leading posts.

Nevertheless the upwards social mobility in large numbers that derived agrarian over-population unfolded only at the beginning of the fifties. While the former was induced by the fundamental change of character of the power, the latter by the industrialisation of the national economy. Both of them implied the temporary decrease of qualification inevitably. On this field we may consider some improvement only from the sixties. Nevertheless the process of ruralisation of the working class and the disadvantages of it has not yet been diminished.

The ousting of the traditional peasantry was another process. It did not mean only the significant decrease in number, but the transformation of social quality of those remained in the agriculture. While in the fifties only the old rural hierarchy and order of values began to desintegrate following the mass reorganization and rather the development of the socialist agricultural big estates the worker-type workers or those approaching to it appeared besides the state farms in the cooperatives too. The more and more industrialized activities, the employee status becoming wide spread, the forms of wages, the great number of mixed families were all to advances this process as well as development of group ownership showing the increased socialisation of the work. We have to mention at the same time that this „exruralisation” is limited at a certain measure by the fact that on the other – so called receiver – side of the assimilation we can find the rural worker in socially and locally organic distance.

The mixed group of intellectual workers is also characterised by a large growth and at the same time by a transformation. The main social features of this group changed with the essentially worker and peasant originated replacement so that the early middle class engagements were replaced by a functional specialisation adequate to the socialist division of labour. This gave new dimensions to the social process of narrowing the gap between manual and intellectual work. Nevertheless we have to emphasize that this transformation took place without the decrease of remaining chances of those originating from the intellectual stratum. Or rather tendencies of the opposite direction has come across more and more.

The earlier stormy social mobility is necessarily slackening upwards and horizontally as well. At the same time the socialist society must not rest satisfied also at this question with a status quo i.e., that in the future mobility will continue within groups instead of arching between groups. After the end of the previously automatic elementary social changes nowadays a more conscious social policy is needed. The science of social history must take part in the elaboration of it.